

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՇՈՂԱԿԱԹ.

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Գիրք Ա., գրքն է 5 բուրլի

Վաղարշապատ 1913 թ.

Հայ գրի և տպագրութեան մեծ յօրելեանին նուերուած մի հայագիտական ժողովածու է լոյս տեսել Ս. Էջմիածնում, որը պատիւ է բերում այդ հաստատութեանը: Այս ժողովածուն երկու մասից է բաղկացած՝ ա) 1--170 բանում են գիտական լուրջ յօդուածներ, իսկ բ. մասում զետեղուած են հայ գրչութեան բազմաթիւ օրինակներ 90 տախտակներով: Իրենց գիտական յօդուածներով այս ժողովածուին մասնակցել են հայագիտութեան մէջ արդէն իսկ յայտնի ոյժերից Գալուստ Տ.-Մկրտչեան (Միաբան) Կարապետ եպ. Տ.-Մկրտչեան, Գարեգին վարդապետ, Հրաչեայ Աճառեան, իսկ նորագոյն ոյժերից՝ Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեան և Ասլան Շահնազարեան:

Ժողովածուի ա. մասի բոլոր յօդուածները կամ լեզուաբանական և կամ պատմա-բանասիրական բնոյթ են կրում: Զուտ լեզուաբանական են Մեսրոպ վրդ. Մաքսուտեանի երկու յօդուածները՝ «Դասական հայերէնի շուրջը», և «Հայերէն կրկնաւորները երևանի բարբառում»: Այս կարգին կարելի է դասել մասամբ նաև միաբանի «Աջից ձախ հայ գրութիւն» յօդուածը: «Դասական հայերէնի շուրջ» յօդուածը մի գրախօսական է պրօֆ. Մէյրի գերմաներէն լեզուով կազմած քերականութեան: Լեզուաբանական հմտութեամբ օժտուած Հ. Մաքսուտեանը այս գրախօսականի մէջ վեր է հանում, թէ գերմանացի հայագէտը իւր սուր գիտողութեան և մեթոտիկ ուսումնասիրութեան շնորհիւ հայ լեզուի լինչպիսի օրինակելի մի քերականութիւն է կազմել: Հայ գրաբար լեզուի քերականութիւնները չունին սխտեմ, պարզորոշութիւն,

խճողուած են. այս կողմից բացառութիւն է կազմում միայն պր. Մալխասեանի «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները» փոքրիկ, բայց գեղեցիկ աշխատութիւնը: Այսպէս եթէ մնայ, բանն այնտեղ կարող է հասնել, որ հայ աշակերտը գրաբար լեզուն սովորելու համար դիմի գերմանացի գիտնականների կազմած հայերէն քերականութիւններին: Ներկայումս՝ քանի որ մեր միջնակարգ դպրոցներում գրաբարի ուսուցումը անհրաժեշտ է համարւում՝ խորհուրդ կտայինք հայ լեզուաբաններին՝ օգտուելով եւրոպայի գիտնականների սուր դիտողութիւնից և մեթոտիկ աշխատութեան եղանակից՝ կազմել նոր լրացած հայերէն գրաբարի քերականութիւն: Հ. Մաքսուտեանի երկրորդ յօդուածը «Հայերէնի կրկնաւորները Երևանի բարբառում» հանդէս է բերում հայր սուրբի խոր հմտութիւնը հայերէնում, որով և իրաւունք կը համարէինք սպասել, որ Հ. Մաքսուտեանը՝ թողնելով իւր երկրորդական և կողմնակի դրաղմունքները, որոնց արդիւնքը լեցնում է «Աւարատ»ի էջերը, նուիրէր իրեն հայ լեզուի ուսումնասիրութեանը:

Մի հետաքրքիր հարց է շօշափում հայր Գալուստ միաբանը իւր «Աջից ձախ հայ գրութիւն» յօդուածով: Հարցն այն է՝ թէ հայերը երբ և իցէ աջից ձախ գրել են, ինչպէս ընդունուած է սեմական ժողովուրդների մէջ, թէ հայերը սկզբից յոյներին հետևելով՝ ձախից աջ են գրել՝ ինչպէս ներկայումս է: Եթէ ճիշտ է՝ որ հայերին առաջին անգամ տառեր տուող ասորի Դանիէլն է և այդ տառերը ասորականին ազգակից էին, եթէ ճիշտ է, որ այդ տառերը գործադրուել են Վասմապուհի հրամանով և ս. Մեսրոպի ձեռքով մի քանի տարի շարունակ, եթէ ճիշտ է, որ ասորական տառերով գրող հայ գրագէտներ կային Հայաստանում V դարում, իսկ ասորերէն, ինչպէս յայտնի է, ալին ձախ է գրւում, եթէ այս բոլորը ճիշտ է և դրանում կասկած չկայ, ապա շատ հաւանական է, մինչև իսկ անհրաժեշտ է ընդունել, որ սկզբում հայերը մի առժամանակ նոյնիսկ Մեսրոպեան տառերով աջից ձախ գրելու փորձը պէտք է արած լինեն: Դժբաղդաբար այս հաւանական ենթադրութիւնը հաստատող մի փաստ մինչև այժմ չէր գտնուած: Գիտնական միաբանին յաջողուել է՝ հետևելով Այլովալտ գերմանացու և Հ. Մլիշանի անորոշ ցուցմունքներին՝ Սեւանում գտնել մի խաչքար աջից ձախ հայերէն արձանագրութեամբ 1447 թուին գրուած: Բայց այս թուականը կասկածի առիթ է տուիւ. մթթ է աջից ձախ գրելու փորձեր եղել են նոյնիսկ XV դարում. և արդեօք այդ արձանագրութիւնը մի պատահականութիւն և կամ միայն մի գրչի խաղ չէ: Ահա

այս կասկածները փարատելու համար պէտք է որոնել նոր փաստեր:

Հ. Մխարանի «Հայ մատենագրութեան հնագոյն թուականներ» և Կարապետ եպ.ի «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրապոմեցի» պատմաբանասիրական յօդուածներն ունին շատ լուրջ նշանակութիւն և, կարելի է ասել, յեղաշրջում են մեր V. VI և VII դարերի գրականութեան պատմութիւնը, որը մեզ սովորեցրել են Մխիթարեանները: Մխիթարեան հայրերը իրենց դարեւոր աշխատութեամբ մեր այդ դարերի գրականութեան պատմութեան մէջ երեք բան անսասանելի իրողութիւն էին համարել և սովորեցրել. ա) V դարը մեր դասական հայերէնի ոսկեդէմիկ լեզուի շրջանն է, օտարաբան լեզուն, հեղինակներն ու հեղինակութիւնները յետագայ VI և VII դարերի արդիւնքն են. բ) ս. Սահակի և Մեսրոպի երկրորդ կարգի աշակերտ կամ կրտսեր թարգմանիչ համարուածները բոլորն էլ V դարի վերջին ապրող հեղինակներ են և գ) V. VI և VII դարերում ապրող հայ նշանաւոր հեղինակներ, հայրապետները բոլորն էլ քաղքեհտոնիկ-կաթոլիկ են եղել և միայն երկրորդականներն են մերժել քաղքեհտոնական ժողովը: Քաղքեհտոնի ժողովի դէմ եղած գրուածքները Մխիթարեանները կամ մոռացութեան են տուել, կամ յետագայ աղաւաղում են համարել և կամ վերագրել են երկրորդական հեղինակներին: Այս երեք հիմնական, բայց հիմնովին սխալ տուեալներով Մխիթարեանները աղաւաղել, խժոճել և մթազնել են մեր այդ երեք դարերի հայ գրականութեան զարգացման ընդհանուր պատկերը:

Միաբանը տասնեակ տարիների յամառ աշխատանքով կամեցել է ճշտել հայ մատենագրութեան հնագոյն թուականները և այսօր հակառակ Մխիթարեանների հասել է այս հաստատուն եզրակացութեան. «Ոսկեդարեան դպրոցի ամենաստրական զբոլածքը (եւէքէնոսի եկեղեցական պատմութիւնը), ուրեմն թարգմանուած է 416—420-ին: Միւս դպրոցի ամենայուշաբան գրուածքը՝ Կուզը 480—483 թուի»: Որ եւսերէսը V դարում էր թարգմանուած՝ այդ Մխիթարեաններն ընդունում էին, որովհետեւ Խորենացին այդ մասին վկայել է. իսկ որ Կուզի քաղքեհտոնի ժողովի դէմ գրած հակաճառութիւնն էլ V դարում է թարգմանուած, որ այդ դարում ապրող Մովսէս Բերթնողահայրը եւ Յովհան Եպիփուպոսապետ Մանդակունի՝ օգտուելով այդ հակաճառութիւնից պայքարած լինեն քաղքեհտոնի ժողովի դէմ, ինչ որ հիմնովին ապացուցուած է միաբանի եւ Կարապետ եպ. վերոյիշեալ երկու յօդուածներով, հասկանալի է, որ անասելի սարսափ են յառաջ բերում այդ մտքերը Մխիթարեան բա-

նակում: Եւ ինչպէս չսարսափել, քանի որ Մխիթարեանները կազմած դարաւոր շէնքը փուլ է գալիս. քանի որ պարզուում է, որ V. դարը տուել է ամենաանճոռնի յունական գրուածներ, քանի որ Քերթողահօր և Յովհաննէս Մանդակունու նման յայտնի հեղինակներ և բարձրաստիճան հոգևորականներ քաղբետոնի ժողովի դէմ ոգի ի բռնի պայքարել են: Այս սարսափելի իրողութեան առաջ Վեննայի բազմարդիւն Մխիթարեան Հ. Ակիւնեանը ուղղում է առնել նրանով, որ Կուզի Թարգմանութիւնը VI դարի կէսերն՝ նրանից օգտուող քերթողահօր VI դարի վերջերն է ձգում, իսկ Յովհաննէս հայոց եպիսկոպոսապետին համարում է օտարազգի գրող «հայոց» բառը դուրս ձգելով, և այսպէս է անում արդի Մխիթարեաններից բազմարդիւն բանասէր Հ. Ակիւնեանը միայն նրա համար, որ չլինի թէ Յովհաննէս եպիսկոպոսապետ հայոցը նոյնանայ Յովհաննէս Մանդակունու հետ, որովհետեւ Յովհաննէս Մանդակունին, այդ մեծ հայրապետը Մխիթարեանների և յատկապէս Հ. Մարգսեանի ուսումնասիրութեան համաձայն Գաղբետոնիկ է եղել:

Կարապետ եպ.-ի ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է հէնց այս հայրապետի կեանքին, դաւանաբանական հայեացքներին և գրական գործերին: Գիտնական հեղինակը՝ յենուելով «Ապացոյց» կոչուած դաւանաբանական գրուածքի վրայ ցոյց է տալիս, որ Յովհաննէս Մանդակունին մերժել է քաղբետոնի ժողովը: Ապա Մանդակունու անունով եղած ճառերը էջմիածնի ձեռագիրներին վրայ ուսումնասիրելով՝ գալիս է այն հաստատուն եզրակացութեան, որ Մանդակունու ճառերը, (փողի և վաշխի, Թատրոնի դէմ և այլք) բոլորն էլ պէտք է Մայրագոմեցուն վերագրել, որի ճառերն ամփոփուած են «Խրատ վարուց» ընդհանուր վերնագրի տակ: Դարձեալ խիստ անյարմար դրութեան մէջ են ընկնում մխիթարեանները՝ մանաւանդ Հ. Մարգսեանը, որովհետեւ սրանք գերադրական աստիճանով գրուատել էին այդ ճառերի լեզուն և մտքերը, որոնք վերագրուում էին իմաստուն քաղբետոնիկ (sic) Մանդակունի կաթողիկոսին, յանկարծ դուրս է գալիս որ այդ ճառերը Յովհաննէս Մայրագոմեցուն, Նզր կաթողիկոսի տեղապահին են, որը ծայրայեղ միաբնակ էր, որի ամբողջ կեանքը ու գրական գործունէութիւնը նուիրած է եղել քաղբետոնական դաւանանքը ջախջախելուն: Արդեօք այս երևոյթը խրատ կլինի՞ Մխիթարեանների համար. նրանք կզգան, թէ գրական ուսումնասիրութեան մէջ անաչառութիւն պէտք է իշխէ և ոչ թէ դաւանաբանական միտում և կամ առհասարակ որևէ տենդենց:

Իւր յօդուածի երկրորդ մասում սրբազան հեղինակը աշխատում է բնորոշել Մայրագոմեցու գրական դէմքը և գալիս է այն

եղրակացութեան, որ Կոմիտաս և Նզր կաթողիկոսների տեղապահը մի կորովի անձնաւորութիւն էր և ժամանակի գրական խոշորագոյն գէմքը, որը թողել է երեք գրուածք «Որատ վարուց», «Հաւատարմատ» կամ «Կնիք հաւատոյ» և «Նոյեմակ»: VII և մինչև իսկ VIII դարերում Յովհան Մայրազոմեցին վայելել է մեծ հեղինակութիւն, կոչուել է Յովհան իմաստասէր. յետագայում այս Յովհան իմաստասիրի շատ գրուածքները վերագրուել են Յովհան Օձնեցի իմաստասիրին:

Այս ժողովածուի մէջ մի շատ շահեկան յօդուած է գետեղել Գարեգին վարդապետը նուիրուած Ջազաւանից ժողովին: Կարապետ եպիսկոպոսը և Գարեգին վարդապետը Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան հանդիպել են «Սահմանք» կոչուած մի գրութեան, որն ամփոփում է իւր մէջ Ջազաւանքում գումարուած ժողովի կանոնները՝ մի քանի համառօտ պատմական տեղեկութիւններով ճշտացած: Յայտնի է, որ XIII դարում հայոց հայրապետութիւնը գտնուում էր Կիլիկիայում, ուրեմն հեռացած Մեծ Հայաստանից, ուր իշխում էին թաթարները: 1243-ին Բարձրբերդցի Կոստանդին կաթողիկոսը մի ժողով է գումարում Սսում եկեղեցու և ներքին բարեկարգութեան մասին հոգալու: Այս ժողովի որոշումները՝ թուով 24՝ կաթողիկոսը յանձնում է վարդան վարդապետին և ուղարկում է նրան Մեծ Հայաստան, որպէսզի այստեղ ևս ընդունել և գործադրել տայ այդ կանոնները. և ահա 1270 թուին Արաղայի խանութեան ժամանակ Ջազաւանքում մի ժողով է տեղի ունենում, ուր Սսի կանոններին համապատասխանող որոշումներ են տրուում: Հ. Գարեգինը ժողովի հանգամանքները բացատրելուց յետոյ Սահմանքում յիշած պատմական անունների վրայ է կանգ առնում, ապա այդ Սահմանքի պատմական արժէքը բնորոշում, և ի վերջոյ մէջ է բերում Սահմանքի յօդուածները: Մեր եկեղեցական, քաղաքական իրաւունքի պատմութեան համար շատ մեծ արժէք ունին եկեղեցական ժողովներում սահմանուած կանոնների հրատարակութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը:

Հայոց անցեալի ուսումնասիրութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի հայ գաղթականութիւնների պատմութիւնը: Յայտնի է, որ Սելճուկների և թաթարների արշաւանքների առաջ հայ նախարարական աները մասամբ դէպի արեւմուտք և մասամբ դէպի արեւելք գաղթեցին: Արեւմուտք գաղթողները վերջ ի վերջոյ կենդրոնացան Կ. Պօլսում, իսկ արեւելք գնացողները միացան վրաց թագաւորութեան և դրանցից շատերը այս պետութեան սիւները դարձան: Ա. Շահնաղարեանն ուսումնասիրել է Ջազաւեան տոհմի ծագման պատմութիւնը, այն տոհմի, որը XII

դարում վրաց պետութիւնը իւր զօրութեան գագաթնակէտին հասցրեց: Յօդուածագիրը իւր այս ուսումնասիրութեամբ զալիս է այն եղբակացութեան, որ Զաքարեան տոհմը ծագել է Հայաստանի հարաւում բնակուող քրդերից, որոնք ժամանակի ընթացքում հայացել էին, ապա դադարելով հաստատուել Զորագետում XI դարում: XII դարում այդ տոհմի երկու եղբայրները Զաքարէն և Իվանէն մինչև այդ չտեսնուած դիրք են զբաւում, բայց յետագայում գահաժառանգական կռիւներին մասնակցելով կորցնում են իրենց նշանակութիւնը: Արևմուտքի դադարակնութեան, այն է՝ Կ. Պօլսի հայութեան XVII դարու պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի այդ դարում ապրող Երեմիա Զելչպու տարեգրութիւնը, որ մինչև այժմ անտիպ է մնացել: Երուսաղէմի միաբանն Ն. Մեսրոպ Նշանեանը այդ տարեգրութիւնից հատուածներ է զետեղել այս ժողովածուի մէջ, որից իմանում ենք, որ այդ դարու Կ. Պօլսի հայութեան բարձրի և հոսանքների ուսումնասիրութեան տեսակէտից շատ մեծ արժէք ունի այդ տարեգրութիւնը, և միայն ցաւել կարող ենք, որ դրա հրատարակութիւնը այդքան ուշանում է:

Եթէ յիշենք Աճառեանի յօդուածը Աստուածաշնչի նորաբեր թարգմանութեան մասին, ուր ապացուցուած է, որ Կուղը բնաւ աչքի առաջ չի ունեցել հայերէն Աստուածաշնչի որեէ թարգմանութիւն և խաչիկ վարդապետի Սաղմոսավանքի ձեռագրաց ցուցակը, այդպիսով մենք սպառած կլինենք այս ժողովածուի Ա. մասի մեր գրախօսութիւնը:

Բ. մասը բռնում են, ինչպէս վերևը յիշեցինք, հայ գրչութեան արուեստի 90 նմոյշները, 90 տախտակների վրայ, որը պատրաստել և դասաւորել է մեծ ժրջանութեամբ Գարեգին վարդապետը: Եւ ինչ աւելի գեղեցիկ միտք, քան հայ գրերի 1500 ամեակի առթիւ տալ այդ գրերի զանազան դարերում ստացած ձևերի և զարգացման շօշափելի պատկերը: Ուսումնասէր վարդապետը իւր կազմած հայ հնագրութեան քարտէզին կցել է մի ընդարձակ բացատրական յօդուած, ուր նկարագրուած է գրչութեան օրինակների ժամանակը, որտեղից վերցուած լինելը կըն, ապագային թողնելով այս առթիւ արած իւր արդէն պատրաստի ուսումնասիրութեան հրատարակութիւնը: Մեր ձեռքն է հասել հայր Գարեգինի այս աշխատութիւնը առանձին գրքով՝ բարեփոխած ու ճշխացրած: Հեղինակն աշխատել է 150 օրինակներով տալ զաղափար թէ հայ գրչութեան արուեստի և թէ գրչութեան առանձին դպրոցների մասին: Միայն ափսոս, որ օրինակների դասաւորութեան մէջ ոչ ժամանակագրական, ոչ արուեստի ա-

տիճանական դարգացման և ոչ ունէ գրչութեան դարոցի արդիւնքների կարգն է պահպանուած, այլ խառն ի խուռն և պատահական, այնպէս որ մի հայեացքով աստիճանական զարգացումը չի կարելի ըմբռնել, այլ պիտի ղեկավարուել բացատրական յօդուածով կամ ժամանակագրական ցանկով: Եթէ ժամանակագրական կարգով դասաւորուելու լինէին այդ օրինակները, այն ժամանակ ամեն մի երեսի վրայ միայն մի օրինակ պիտի տեղաւորուէր, բայց այդ դէպքում ծախք շատ կլինէր. և երևի հէնց այդ պատճառով էլ օրինակների դասաւորումը եղել է պատահական: Բայց չնայած դրան այս աշխատութեան արժէքը շատ մեծ է *):

Դառնալով այս ժողովածուի ամբողջութեանը՝ պիտի ասենք, որ էջմիածինը վերջին տասնեակ տարիներում այսպիսի գեղեցիկ գործի չէր ձեռնարկել: Մենք յոյս ունենք, որ Նորին Սրբութիւն Գէորգ Ե-ի օրով սկսուած այս գործը մի եզակի երևոյթ չի լինի, որ Վեհափառ Հայրապետը միջոց չի խնայի տարին առնուազը մի կամ երկու այսպիսի գիտական ժողովածու հրատարակելու. մանաւանդ որ կան վստահելի ապացոյցներ, որ էջմիածին գիտնական միաբանների մօտ հաւաքուած են ուսումնասիրութիւններ, որոնք մեկենասի են սպասում. իսկ էջմիածինը յառնու Ս. Սահակի և Մեսրոպի նուիրական յիշատակի պէտք է որ մեկնեսաւ հանդիսանայ իւր գիտնական միաբաններին:

Դր. Մ. Խոստիկեան

„ՁՅՈՒՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ“ I, II. „ՆԱԺԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ“ II, III.

Վրաց Պատմա-Ազգագրական Ընկերութիւնը, որ սկսել է իր գործունէութիւնը 1907 թուականից, արժանի է մեծ ուշադրութեան և նոյնիսկ նախանձի հայերի կողմից: Այդ ընկերութեանը վիճակուել է այնպիսի մի բաղդ, որին, ի ցաւ սրտի, պէտք է ասել, դեռևս չի արժանացել Հայոց Ազգագրական Ընկերութիւնը, որ նրանից վաղ է կազմակերպուել և նրանից աւելի բեղմնաւոր է եղել իւր գիտական արդիւնքներով. այն է՝ Սարաջը նուիրել է 150,000 ռ. թանգարանի շէնք կառուցանելու, վրաց

*) Գարեգին վարդապետի վերջին աշխատութիւնները խիստ արժէքաւոր են, և մենք կցանկայինք, որ նա բացառապէս իւր այդ սիրած գործին նուիրուէր, և յոյս ենք յայտնում, որ այդ կարեւոր ուսումնասիրութիւնների հրատարակութիւնը շատ չի ուշանայ:

ազնուականութիւնը տարեկան 5000 ռ. է յատկացրել ազգային հնութիւններին նուիրուած ուսումնասիրութեան վեհ գործին, 3000 ռ. էլ անցեալ տարի տուեց ֆրեսկների ընդօրինակութեան համար. իշխան Թումանովը նուիրել է մի հողաբաժին՝ 29,000 ռ. արժողութեամբ: Բացի դրանից, յայտնի վրացագէտներ (օրինակ՝ Ե. Թադաջվիլի, Մ. Զանաշվիլի, մագիստրոս աւ. քահ. Կ. Կէլէլիձէ, Դ. Կարիճաշվիլի, Ս. Գորգաձէ, Ա. Մարաջև, Յ. Աբուլաձէ և այլն), փոխանակ անջատուելու, նոր նոր ընկերութիւններ հիմնելու, միացած գործում են, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, թէ ինչու այդ ընկերութիւնը իր՝ առայժմ 6½ տարուայ գոյութեան ընթացքում կարողացաւ կատարել ինչպէս կուլտուրական աշխատանք, այն է՝ հիմնել բաւականին հարուստ հնագիտական-ազգագրական թանգարան («Վրաց Թանգարան»), բանալ քաւականին օրինաւոր գրադարան (միայն հին ձեռագրերի թիւը հազարից անց է), կատարել մի շարք գիտական արշաւանքներ Վրաստանի զանազան կողմերում և, բացի սրանից, ձեռնարկել 2 սէրիաների հրատարակութեան:

Այս անգամ մենք ուզում ենք խօսել միայն ընկերութեան հրատարակչական գործունէութեան մասին:

Ընկերութիւնը, ինչպէս ասացինք, ձեռնարկել է 2 սէրիաների հրատարակութեան: Մէկ սէրիան է «ძველი საქართველო» — «Վաղեմի Վրաստան», միւսը՝ «საქართველოს სიძველეები» — «Վրաստանի Հնութիւններ»: Առաջին սէրիայում տեղ են գտնոււմ, առհասարակ, զանազան հետազօտութիւններ և զեկուցումներ, հետեւեալ բովանդակութեամբ՝ ա. մահախօսականներ (հանգուցեալ վրաց գործիչների և գրագէտների մասին), բ. զեկուցումներ և հետազօտութիւններ, գ. վրաց պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ նիւթեր, դ. ազգագրական նիւթեր, ե. ժողովրդական երգեր, և այլն: Իսկ երկրորդ սէրիայում տեղ են գտնոււմ, ընդհանրապէս, հում նիւթեր, օրինակ վաւերագրեր (գլխաւորապէս՝ «գուջար»ներ): Իւրաքանչիւր հատորը բաղկացած է մօտ 600 (in 8⁰) երեսից, լոյս է տեսնում պարբերաբար: Առայժմ լոյս են տեսել «Վաղեմի Վրաստան»-ի I և II հատորները, և «Վրաստանի Հնութիւններ»-ի II և III հատորները. բացի դրանից, իբրեւ յաւելուած «Վրաստանի Հնութիւններ»-ի II հատորին, հրատարակուած է Պալեօգրաֆիական արժամ, մեծագիր in folio:

«Վաղեմի Վրաստան»: Այս սէրիայի I հատորը լոյս է տեսել 1909 թ. և բաղկացած է XXXII+499+II եր. այդտեղ զետեղուած են Ամբրոսիոս վարդապետի, Դ. Կարինաշվիլու, Ս. Գորգաձէի, Յ. Աբուլաձէի, Ե. Թադաջվիլու, Մ. Զանաշվիլու, Ի.

Կարգարեսելիի և ուրիշների յօդուածները: II հատորը լոյս է տեսել 1913 թ. և բաղկացած է XXX+740 հր. այդտեղ ղետեղուած են Ս. Գորգաձէի, Պ. Կարբեւաշվիի քաշ., Կիրիոն եպիսկոպոսի, Ե. Թաղաշվիլու, Մ. Ջանաշվիլու, բանաստեղծ Վաթա-Փշաւեայի և ուրիշների յօդուածները:

«Վրաստանի Հնութիւններ»: Այս սէրիայի I հատորը հրատարակել է անձամբ Ե. Թաղաշվիլին, սակաւաթիւ օրինակներով, 1899 թ. բաղկացած է VI+529 հր. այդտեղ ղետեղուած են XIV—XIX դարերին վերաբերող զանազան վաւերագրեր: Այս հատորն ընկերութիւնը մտադիր է մօտիկ ապագայում նորից լոյս ընծայել իբրեւ իր՝ ընկերութեան հրատարակութիւն: II հատորը լոյս է տեսել 1909 թ. և բաղկացած է VIII+600 հր. այդտեղ ղետեղուած են XI—XVIII դարերին պատկանող զանազան վաւերագրեր: III հատորը լոյս է տեսել 1910 թ. և բաղկացած է XXXII+612 հր. և պարունակում է XV—XIX դարերին պատկանող զանազան վաւերագրեր:

1. Մեղիքսը-Քեկեւնց

«Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа», вып. 43 (1913 г.).

Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի կառավարչութեան միջոցներով հրատարակուող գիտական ժողովածուի այս հատորը պարունակում է 4 աշխատութիւն, որոնց թուում երկուսը աշխարհագրական-ազգագրական ու մի-մի էլ հնագիտական և լեզուարանական:

Առաջին տեղն է բռնում Archangelo Lamberti-ի «Relazione della Colchide hoggi detta Mengrelia» (այսինքն՝ «Նկարագրութիւն Կոլխիդայի, որ այժմ Մինգրէլիա յորջորջի») իտալերէն աշխատութեան ուսերէն թարգմանութիւնը, որ կատարել է Կ. Հանը հանդերձ իրեն՝ Հանի և Ջանաշվիլու, Կոբալայի, Լոպատինսկու, Ճդոնիայի ծանօթութիւններով. նոյն աշխատութիւնը աւելի առաջ թարգմանուել է վրացերէն՝ Ա. Ճդոնիայի ձեռքով: Աշխատութեան գլխաւոր արժէքը կայանում է նրանում, որ նա տալիս է Վրաստանի մի անկիւնի՝ Մինգրէլիայի (Օդիշիի) նկարագրութիւնը, կատարուած XVII դարում: Հեղինակը՝ դոմինիկեան պատէր Archangelo Lamberti-ն մօտ 18 տարի, այսինքն 1635—1653 թուականներին, բնակուել է Մինգրէլիայում իբրեւ իտալական (լատինական) միսիոներ, և այդ երկրի մէջ լսածն ու

տեսածն ամփոփ կերպով գրի է առել և տպագրել Նեպպոլում 1854 թուին:

Ներկրորդ տեղը բռնում է Վ. Սըսոնի՝ Ղարաչայի նկարագրութիւնը աշխարհագրական, կենցաղավարական ու պատմական տեսակէտից:

Յետոյ գտնւում է անխոնջ վրացագէտ Ն. Թադայշվիլու աշխատութիւնը՝ «Հնագիտական էկսկուրսիաներ, հետախուզութիւններ և նկատողութիւններ», որը, միաժամանակ, մտնում է և Կայսերական Մոսկվայի Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան Բաժանմունքի «Извѣстія» հրատարակութեան III (1913 թուականին լոյս տեսած) հատորը: Աշխատութիւնը բաղկացած է զանազան յօդուածներից. ի միջի այլոց, աչքի է ընկնում Բորչալուի գաւառի Թրիալէթի շրջանի վրացական հնութիւնների նկարագրութիւնը: Այդ նկարագրութեան հիման վրայ հեղինակը գալիս է մի հետաքրքիր եզրակացութեան, այն է՝ Թրիալէթի շրջանում շինարարութեան ոսկէ դար եղել է XI և մասամբ XII դարը, երբ այդ շրջանում էրիսթաւ էին Բատ և Լիպարիտ Օրբեկեանները:

Վերջապէս, չորրորդ աշխատութիւնը դա յայտնի լեզուագէտ Ա. Դիրրի Դադատանի լեզուներից մէկի՝ ծախուր լեզուի ուսումնասիրութեան արդիւնքն է «ծախուր լեզու» վերնագրով:

Լ. Մելիքսեթ-Բէկեան

Г. М. Тумановъ. Характеристики и Воспоминанія. Кн. первая. II-ое изд. Т. 1912 г.

Գրքոյկիս հեղինակը անծանօթ անձնաւորութիւն չէ Կովկասում, թէ հասարակական և թէ գրական ասպարէզների վերայ. ուստաց լրագրների և ամսագրների վաղեմի աշխատակից, նախկին խմբագիր «Нов. Обзорѣніе» թերթի, իրաւասու, Կովկասեան համալսարանի ձեռնբեցներից մէկը—նա տասնեակ տարիների ընթացքում խօսել և գրել է նոյն ուղղութեամբ, գնացել է նոյն ազնւութեան ճանապարհով: Այդպիսի տոկունութեան և քաղաքացիական ուղղամտութեան առաջ չի կարելի չխոնարհուել: Ինքը հայ, սնուած և մեծացած վրաց շրջաններում և նըրանց աշխարհայեցողութեան ազդեցութեան տակ—նա իր համոզմունքներով եղել է միշտ ուղաւորութեամբ, 60-ական թուականների շրջալայի աշակերտ, կողմնակից լատպոյն ուսու ինտէլիգենցիայի կուսակցութեան՝ «կադէտների»:

Իր այս գրքոյկի մէջն էլ նա նոյնն է մնում՝ յառաջադիմութեան ջերմ պաշտպան, բարեացակամ Կովկասեան բոլոր ազգերի ինտելլեկէնցիայի ու նրա մտաւոր զործունէութեան: Մի շարք յիշողութիւնների և գիմագծերի մէջ նա մեղ ծանօթացնում է վրացի, հայ և, մասամբ, ռուս գրական և հասարակական գործիչների հետ: Նա խօսում է և բաղմակողմանի տաղանդի տէր իշխ. Դ. Էրիստովի մասին և ժողովրդի բարեկամ՝ վիպասան Կազբէկի մասին. Դր. Արծրունուց յետոյ գալիս է քաղաքագլուխ Մատիւնեանը, ապա յիշողութիւններ է նուիրում Ջանշեանին, Գուլեին և հասնում է մինչև մեր օրերը—նուիրելով ջերմ տողեր Ադ. Քալանթարին: Երեսնի մօտ յօդուածներ կարդացվում են առանց ձանձրոյթի, ամենայնհատաբերութեամբ և, իհարկէ, ոչ անօգուտ, մանաւանդ նրանց համար, որոնք մաքուր աղբիւրից կկամենային տեղեկութիւններ ստանալ Կովկասի մտաւոր կեանքի և հոսանքների մասին:

Մին. Բեր.

